

OG'ZAKI VA YOZMA ADABIYOT MUAMMOLARI

Sobirova Robiyaxon Dilshodbek qizi

Toshkent amaliy fanlar universiteti Tarix va filologiya fakulteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 1-bosqich talabasi

E-mail: sbrvfaas@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada og'zaki va yozma adabiyot o'rtasidagi umumiylik va farqlar, ularning shakllanish jarayoni, badiiy-estetik xususiyatlari hamda ilmiy o'rganilishidagi asosiy muammolar tahlil qilinadi. Og'zaki adabiyot xalqning kollektiv ijod mahsuli sifatida avloddan-avlodga og'zaki tarzda yetib kelgan bo'lsa, yozma adabiyot muayyan muallif, yozuv madaniyati va tarixiy-adabiy jarayon bilan bog'liq holda shakllanadi. Maqolada og'zaki ijod namunalarining variantlilik, ijro jarayoni, mualliflik, matn barqarorligi, yozib olish va nashrga tayyorlash bilan bog'liq muammolari yoritiladi. Shuningdek, yozma adabiyotda xalq og'zaki ijodi an'alarining davom etishi, folklor motivlarining badiiy asarlardagi o'rni ham misollar asosida ko'rib chiqiladi. Maqolada "Alpomish" dostoni, xalq maqollari, ertaklar, marosim qo'shiqlari, Alisher Navoiy, Abdulla Qodiriy va boshqa o'zbek adabiyoti namoyandalari ijodidan namunalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: og'zaki adabiyot, yozma adabiyot, folklor, xalq og'zaki ijodi, variantlilik, mualliflik, badiiy matn, adabiy an'ana, ijro, yozma madaniyat.

Аннотация

В данной статье рассматриваются проблемы устной и письменной литературы, их взаимосвязь, различия, историческое развитие и художественно-эстетические особенности. Устная литература анализируется как продукт коллективного творчества народа, передаваемый из поколения в поколение в устной форме, тогда как письменная литература рассматривается как явление, связанное с авторской индивидуальностью, письменной культурой и литературно-историческим процессом. В статье освещаются такие проблемы устной литературы, как вариантность, исполнительская традиция, авторство, устойчивость текста, запись и подготовка фольклорных материалов к изданию. Также на основе примеров из узбекской литературы анализируется продолжение традиций народного устного творчества в письменной литературе. В качестве примеров рассматриваются дастан «Алпомиш», узбекские народные пословицы, сказки, обрядовые песни, а также произведения Алишера Навои, Абдуллы Кадыри и других представителей узбекской литературы.

Ключевые слова: устная литература, письменная литература, фольклор, узбекская литература, народное устное творчество, вариантность, авторство, художественный текст, литературная традиция, исполнительство.

Annotation

This article examines the problems of oral and written literature, their interrelation, distinctive features, historical development, and artistic-aesthetic characteristics. Oral literature is analyzed as a product of collective folk creativity transmitted from generation to generation in oral form, while

written literature is considered in connection with individual authorship, written culture, and the historical-literary process. The article discusses such issues of oral literature as variation, performance tradition, authorship, textual stability, recording, and preparation of folklore materials for publication. It also analyzes the continuation of oral folk traditions in written literature on the basis of examples from Uzbek literary heritage. The article refers to the epic “Alpomish”, Uzbek folk proverbs, fairy tales, ritual songs, and the works of Alisher Navoi, Abdulla Qodiriy, and other representatives of Uzbek literature.

Keywords: oral literature, written literature, folklore, Uzbek literature, folk oral creativity, variation, authorship, literary text, literary tradition, performance.

Adabiyot insoniyat ma’naviy tafakkurining eng qadimiy va ta’sirchan shakllaridan biridir. Uning dastlabki ko’rinishlari yozuv paydo bo’lishidan ancha avval og’zaki shaklda yuzaga kelgan. Xalqning turmush tarzi, orzu-intilishlari, mehnat faoliyati, urf-odatlar, diniy qarashlari, axloqiy mezonlari, quvonch va qayg’ulari avvalo og’zaki ijod namunalarida aks etgan. Shu sababli og’zaki adabiyot xalq tarixining badiiy xotirasi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

O’zbek xalq og’zaki ijodi ham boy janrlar tizimiga ega: doston, ertak, afsona, rivoyat, maqol, matal, topishmoq, qo’shiq, lapar, alla, yor-yor, termalar va boshqa janrlar xalq badiiy tafakkurining turli qirralarini namoyon qiladi. Folklorshunoslik manbalarida o’zbek xalq og’zaki poetik ijodi xalq hayoti, tarixi, dunyoqarashi va orzu-intilishlarini badiiy tarzda aks ettiruvchi og’zaki so’z san’ati sifatida izohlanadi.

Yozma adabiyot esa yozuv madaniyati, mualliflik mas’uliyati va adabiy-estetik mezonlarning rivojlanishi bilan bog’liq. Alisher Navoiy, Bobur, Ogahiy, Furqat, Muqimiy, Abdulla Qodiriy, Cho’lpon, Oybek, G’afur G’ulom kabi ijodkorlar yozma adabiyot taraqqiyotida muhim o’rin tutadi. Yozma adabiyotda shaxsiy ijodiy uslub, kompozitsion mukammallik, g’oyaviy-badiiy izchillik va matn barqarorligi yetakchi xususiyat sifatida namoyon bo’ladi.

Biroq og’zaki va yozma adabiyot bir-biridan mutlaqo ajralgan holda rivojlanmagan. Aksincha, yozma adabiyot ko’p hollarda xalq og’zaki ijodi an’analariidan oziqlangan. Xalq maqollari, afsonalari, ertak motivlari, doston qahramonlari va obrazlari yozma adabiyotda qayta ishlangan holda yangi badiiy shakl kasb etgan. Shuning uchun og’zaki va yozma adabiyot munosabatini o’rganish nafaqat adabiyot tarixini, balki xalq tafakkuri, milliy madaniyat va badiiy ong taraqqiyotini anglash uchun ham zarurdir.

1. Og’zaki adabiyot va yozma adabiyotning tabiati.

Og’zaki adabiyotning asosiy belgisi uning og’zaki ijro orqali yashashidir. Bunda asar matni qat’iy yozma shaklga ega bo’lmaydi, balki ijrochi, muhit, tinglovchi va vaziyatga qarab o’zgarib boradi. Masalan, bir doston turli baxshilar tomonidan turlicha aytilishi mumkin. “Alpomish” dostoni bunga yorqin misoldir. Dostonning bir necha variantlari mavjud bo’lib, ular mazmunan bir-biriga yaqin bo’lsa-da, ayrim epizodlar, obrazlar talqini, tasvir vositalari va ifoda uslubi jihatidan farqlanadi.

Yozma adabiyotda esa matn nisbatan o’zgarmas bo’ladi. Masalan, Abdulla Qodiriyning “O’tkan kunlar” romani muallif tomonidan yozilgan, aniq kompozitsion tuzilishga ega va nashrdan-nashrga asosiy matni saqlanadi. Og’zaki adabiyotda esa matn ijro jarayonida yangilanib boradi. Bu holat bir tomondan og’zaki ijodning boyligi bo’lsa, ikkinchi tomondan uni ilmiy o’rganishda konkret qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Og’zaki adabiyotda ijrochi matnni faqat takrorlovchi emas, balki uni jonlantiruvchi va ma’lum darajada yangilovchi shaxsdir. Baxshi, ertakchi yoki qo’shiqchi asarni o’z ovozi, ohangi, pauzasi, mimikasi, ba’zan improvizatsiyasi orqali ta’sirchan qiladi. Yozma adabiyotda esa bunday

ijro jarayoni bevosita mavjud emas; unda asosiy ta'sir vositasi yozma matnning o'zi, obrazlar tizimi, syujet, til va uslub hisoblanadi.

2. Variantlilik muammosi

Og'zaki adabiyotning eng muhim muammolaridan biri variantlilikdir. Variantlilik deganda bir asarning turli hududlarda, turli ijrochilar tomonidan har xil shaklda aytilishi tushuniladi. Bu holat ayniqsa doston, ertak, maqol va qo'shiqlarda yaqqol ko'rinadi.

Masalan, "Alpomish" dostoni Fozil Yo'ldosh o'g'li, Ergash Jumanbulbul o'g'li, Po'ltan shoir kabi baxshilar repertuarida turlicha badiiy qiyofa kasb etgan. Dostonning asosiy voqealari saqlansada, ayrim obrazlarning tasviri, dialoglar, tasviriy ifodalar va voqealar ketma-ketligida farqlar uchraydi. Bu holat og'zaki ijodning tirik jarayon ekanini ko'rsatadi.

Maqollarda ham variantlilik mavjud. Masalan:

"Mehnat qilgan xor bo'lmas."

"Mehnat qilgan elda aziz."

Har ikkala maqol mehnatning inson hayotidagi ahamiyatini ifodalaydi, biroq ularning shakli va uslubiy ohangi turlicha. Shuningdek:

"Yaxshilik qil, daryoga sol."

"Yaxshilik qil, unut; yomonlik ko'r, kechir."

Bu kabi variantlar xalq tafakkurining turli ifoda imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Ilmiy muammo shundaki, tadqiqotchi qaysi variantni asosiy matn sifatida olishi kerak? Agar bir variant tanlansa, boshqa variantlardagi badiiy va tarixiy ma'lumotlar e'tibordan chetda qolishi mumkin. Shu sababli og'zaki adabiyot namunalarini o'rganishda variantlarni solishtirish, ularning hududiy, tarixiy va ijrochilik xususiyatlarini aniqlash muhimdir.

3. Mualliflik masalasi

Yozma adabiyotda mualliflik aniq bo'ladi. Masalan, "Xamsa" Alisher Navoiyga, "O'tkan kunlar" Abdulla Qodiriyga, "Kecha va kunduz" Cho'lponga tegishli. Muallifning hayoti, dunyoqarashi, estetik qarashlari va ijodiy maqsadi asar tahlilida muhim o'rin tutadi.

Og'zaki adabiyotda esa mualliflik masalasi murakkabroq. Chunki xalq og'zaki ijodi kollektiv ijod mahsuli hisoblanadi. Doston, ertak, maqol yoki qo'shiq aniq bir shaxs tomonidan yaratilgan bo'lishi mumkin, biroq vaqt o'tishi bilan u xalq mulkiga aylanadi. Natijada asarning dastlabki muallifi unutiladi, lekin asar xalq xotirasida yashashda davom etadi.

Masalan, "Alpomish", "Go'ro'g'li", "Ravshan", "Kuntug'mish" kabi dostonlar xalqniki sifatida qabul qilinadi. Biroq ularni avloddan-avlodga yetkazgan baxshilar ham oddiy ijrochi emas, balki ijodiy shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Ular matnga yangi ifodalar, ta'sirchan tasvirlar, ayrim epizodlar qo'shishi mumkin.

Demak, og'zaki adabiyotda mualliflik ikki qatlamli xususiyatga ega: bir tomondan, asar xalqniki; ikkinchi tomondan, har bir ijrochi uni o'z badiiy mahorati orqali qayta yaratadi. Bu esa og'zaki adabiyotdagi mualliflik muammosining asosiy mohiyatini tashkil qiladi.

4. Ijro va matn muammosi

Og'zaki adabiyot faqat matn emas, balki ijro san'atidir. Ayniqsa dostonchilikda baxshining ovozi, do'mbira jo'rliqi, ohang, dramatik pauza, tinglovchi bilan ruhiy aloqa muhim ahamiyatga ega. Agar doston faqat qog'ozga tushirilsa, uning ijro bilan bog'liq ayrim jihatlari yo'qoladi.

Masalan, baxshi Alpomishning mardligini tasvirlaganda ovozini balandlatishi, Barchinning iztirobini aytganda ohangni sokinlashtirishi, jang sahnalarida esa ritmni tezlashtirishi mumkin. Bularning barchasi tinglovchiga kuchli hissiy ta'sir ko'rsatadi. Yozma matnda esa bu jarayon to'liq aks etmaydi.

Shu sababli og'zaki adabiyot namunalarini yozib olishda faqat so'zlarni qayd etish yetarli emas. Ijro sharoiti, ijrochining shaxsi, aytilgan joy, tinglovchilar tarkibi, ohang va musiqiy jo'rlik ham hisobga olinishi zarur. Aks holda og'zaki ijodning faqat tashqi matni saqlanadi, lekin uning jonli estetik mohiyati to'liq ochilmaydi.

5. Og'zaki adabiyotni yozib olish va nashrga tayyorlash muammosi

Og'zaki ijod namunalarini yozib olish folklorshunoslikdagi eng muhim, ayni paytda eng murakkab masalalardan biridir. Chunki og'zaki matn yozma shaklga ko'chirilganda ma'lum darajada tahrirga uchraydi. Ba'zan shevaga oid so'zlar adabiy tilga moslashtiriladi, takrorlar qisqartiriladi, ayrim xalqona ifodalar "silliqlanadi". Natijada asarning dastlabki tabiiyligi kamayishi mumkin.

Masalan, ertaklarda ko'p uchraydigan:

"Bor ekan-u, yo'q ekan, och ekan-u, to'q ekan..."

kabi boshlanmalar oddiy takror emas, balki ertak janrining an'anaviy kirish formulasi hisoblanadi. Agar bunday ifodalar qisqartirilsa yoki "adabiyashtirilsa", ertakning og'zaki ruhiga zarar yetadi.

Shuningdek, xalq qo'shiqlarida shevaga oid so'zlar, ohangdor takrorlar, sodda sintaktik qurilmalar ko'p uchraydi. Ularni yozma adabiy til mezonlari bilan "to'g'rilash" og'zaki ijodning tabiiyligini kamaytiradi. Shuning uchun folklor matnlarini nashrga tayyorlashda ilmiy aniqlik bilan badiiy tabiiylik o'rtasidagi muvozanat saqlanishi lozim.

6. Yozma adabiyotda xalq og'zaki ijodi an'alarining davom etishi

Yozma adabiyot xalq og'zaki ijodidan ko'p jihatdan oziqlangan. O'zbek yozma adabiyotida maqol, matal, afsona, rivoyat, doston motivlari, xalqona iboralar, ramziy obrazlar keng qollanadi.

Alisher Navoiy ijodida xalqona hikmat, maqolga yaqin ixcham fikrlar va pand-nasihat ruhidagi ifodalar ko'p uchraydi. Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asari xalq donishmandligi, hayotiy kuzatish va axloqiy xulosalarga boy. "Majolis un-nafois" esa Navoiy adabiyotshunos olim sifatida ijod ahli, adabiy muhit va madaniy hayot haqida ma'lumot bergan muhim manba sifatida qaraladi.

Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida ham xalqona nutq, maqol va iboralar, milliy urf-odatlar, oilaviy munosabatlar tasviri muhim o'rin tutadi. Masalan, romandagi qahramonlar nutqi sun'iy emas, xalqona ruhga yaqin. Otabek, Kumush, Yusufbek hoji, O'zbek oyim kabi obrazlarning nutqida davr ruhini, milliy muhitni va xalqona dunyoqarashni sezish mumkin.

Cho'lpon ijodida esa xalq qo'shiqlariga xos lirizm, ozodlik g'oyasi, ichki kechinma va ramziy ifoda kuchli. Uning she'riyatida xalqona ohang yozma adabiyotning individual uslubi bilan uyg'unlashadi.

Demak, yozma adabiyot og'zaki adabiyotdan faqat tayyor syujet yoki obrazlarni olmaydi, balki xalqning badiiy tafakkuri, til boyligi, tasvir usuli va ma'naviy qadriyatlarini ham o'zlashtiradi.

7. Til va uslub muammosi

Og'zaki adabiyot tili sodda, obrazli, xalqona va ko'pincha shevaga boy bo'ladi. Unda takror, bo'rttirish, parallelizm, ritmik qurilish, dialogik ifoda va jonli nutq unsurlari keng qo'llanadi.

Masalan, xalq dostonlarida qahramon tasviri ko'pincha bo'rttirib beriladi:

"Qaddi tog'day, bilagi yo'g'on, ko'zi chaqmoqday..."

Bunday tasvirlar realistik aniqlikdan ko'ra qahramonning xalq tasavvuridagi ulug'vorligini ifodalaydi.

Yozma adabiyotda esa til individual muallif uslubi bilan belgilanadi. Masalan, Navoiy tili falsafiy, badiiy va ramziy qatlamlarga boy bo'lsa, Qodiriy tili tarixiylik, xalqona yumor va realistik tasvir bilan ajralib turadi. G'afur G'ulom ijodida xalqona kulgi, jonli iboralar, obrazli tasvirlar kuchli seziladi.

Muammo shundaki, ogʻzaki va yozma adabiyot tilini bir xil mezon bilan baholab boʻlmaydi. Ogʻzaki ijoddagi takror yoki sodda gap qurilishi badiiy zaiflik emas, balki janr talabidir. Yozma adabiyotda esa bunday takrorlar muallif maqsadiga qarab turlicha baholanadi.

8. Ogʻzaki va yozma adabiyot oʻrtasidagi chegaraning oʻzgarishi

Bugungi davrda ogʻzaki va yozma adabiyot oʻrtasidagi chegara yanada murakkablashmoqda. Ilgari ogʻzaki adabiyot asosan jonli ijro orqali tarqalgan boʻlsa, hozir internet, audioyozuv, video, ijtimoiy tarmoqlar orqali ham ommalashmoqda. Latifalar, xalqona hikoyalar, zamonaviy aytimlar, ijtimoiy tarmoqlardagi qisqa hajviy matnlar ogʻzaki ijodning yangi shakllari sifatida koʻrilishi mumkin.

Bu holat yangi muammolarni yuzaga keltiradi. Masalan, internetda tarqalgan xalqona ibora yoki latifaning muallifini aniqlash qiyin. U bir foydalanuvchi tomonidan yozilgan boʻlsa ham, tez orada koʻpchilik tomonidan oʻzgartirib tarqatiladi. Bu esa zamonaviy folklorda ham variantlilik va mualliflik muammosi mavjudligini koʻrsatadi.

Shuningdek, yozma shaklda tarqalgan internet matnlari koʻpincha ogʻzaki nutqqa xos xususiyatlarga ega boʻladi: qisqalik, emotsionallik, dialogik ohang, shevaga yaqinlik, xalqona iboralar. Demak, hozirgi davrda ogʻzaki va yozma adabiyot oʻrtasidagi munosabat faqat tarixiy masala emas, balki zamonaviy adabiy-madaniy jarayon muammosi hamdir.

Ogʻzaki va yozma adabiyot oʻzbek adabiy tafakkurining ikki muhim shaklidir. Ogʻzaki adabiyot xalqning kollektiv xotirasi, tarixiy tajribasi va badiiy dunyoqarashini aks ettirsa, yozma adabiyot individual ijod, mualliflik uslubi va yozuv madaniyatining mahsuli sifatida namoyon boʻladi.

Maqolada koʻrib chiqilgan asosiy muammolar quyidagilardan iborat:

- birinchidan, ogʻzaki adabiyotda variantlilik tabiiy hodisa boʻlsa-da, ilmiy tahlil jarayonida qaysi variantni asosiy manba sifatida olish masalasi muammo tugʻdiradi;
- ikkinchidan, ogʻzaki ijodda mualliflik kollektiv xarakterga ega, yozma adabiyotda esa muallif aniq shaxs sifatida namoyon boʻladi;
- uchinchidan, ogʻzaki adabiyotning ijro bilan bogʻliq jihatlari yozma shaklga toʻliq koʻchmaydi;
- toʻrtinchidan, folklor matnlarini yozib olish va nashrga tayyorlashda sheva, xalqona ifoda, takror va ogʻzaki ohangni saqlash muhimdir;
- beshinchidan, yozma adabiyot xalq ogʻzaki ijodi anʼanalaridan doimiy ravishda oziqlanib kelgan;
- oltinchidan, zamonaviy raqamli muhit ogʻzaki va yozma adabiyot oʻrtasidagi chegaralarni yanada murakkablashtirmoqda.

Shunday qilib, ogʻzaki va yozma adabiyot muammolarini oʻrganish faqat adabiyotshunoslik uchun emas, balki milliy madaniyat, xalq tafakkuri, til taraqqiyoti va badiiy merosni anglash uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Fitrat, A. “Adabiyot qoidalari”. Toshkent: Oʻqituvchi, 1995.
2. Imomov, K., Mirzayev, T., Sarimsoqov, B., Safarov, O. “Oʻzbek xalq ogʻzaki poetik ijodi”. Toshkent: Oʻqituvchi, 1990.
3. Joʻrayev, M., Eshonqulov, J. “Folklorshunoslikka kirish”. Toshkent: Barkamol fayz media, 2017.
4. Karimov, N. “XX asr oʻzbek adabiyoti tarixi”. Toshkent: Oʻqituvchi, 1999.

5. Mallayev, N. "O'zbek adabiyoti tarixi". Toshkent: O'qituvchi, 1976.
6. Mirzayev, T. va boshqalar. "O'zbek folklori". Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2020.
7. Navoiy, A. "Mahbub ul-qulub". Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1983.
8. Navoiy, A. "Majolis un-nafois". Toshkent: Fan, 1961.
9. Qodiriy, A. "O'tkan kunlar". Toshkent: Sharq, 2018.
10. Safarov, O. "O'zbek xalq og'zaki ijodi". Toshkent: Musiqqa, 2010.
11. Sarimsoqov, B. "O'zbek folklorining janrlar tarkibi". Toshkent: Fan, 1981.
12. Zarifov, H. "O'zbek folkloridan namunalar". Toshkent: Fan, 1939.